

АКТУАЛЬНА ТЕМА ВИПУСКУ

Бандурка Олександр Маркович,
доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
президент Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет внутрішніх справ),
Литвинов Олексій Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
відповідальний секретар Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.9 (477)

ЗЛОЧИННА ПОВЕДІНКА: НОРМА, АНОМАЛІЯ ЧИ ПАТОЛОГІЯ?

Статтю присвячено аналізу основних поглядів і наукових позицій на категорію «злочинна поведінка». Зосереджено увагу на міждисциплінарному характері проблеми. Обґрунтовано подальші напрями наукового пошуку.

Ключові слова: злочинна поведінка, поведінка, що відхиляється, норма, аномалії, патології.

Протистояння суспільства та злочинності нараховує не одне тисячоліття. Окремий історичний період характеризується відмінним від інших (а під час навіть протилежним) розумінням суті як самої протидії злочинності, так і її елементів. Злочинність на сучасному етапі розвитку суспільства несе загрозу всьому соціальному: вона загрожує не лише інтересам окремої особи, але й достатньо великим групам населення; вона вже відкрито підриває основи державності в окремих регіонах світу; вона намагається подолати обмеження і досягти світового панування.

Ще в давні часи людство зрозуміло рівень загрози, що йому несе злочинність. Тому багато зусиль науковців було спрямовано на пізнання суті якомога більшої кількості характеристик злочинності загалом, і зокрема, конкретних злочинних проявів. Щодо останніх, то їх розгляд з позицій функціональності та механістичного підходу поставив на порядок денний питання про кримінологічний аналіз злочинної поведінки у контексті та з позицій полідисциплінарного дослідження.

Сучасні підходи до поняття «поведінка» у вітчизняній науці почали формуватися наприкінці XIX століття завдяки вченню І. П. Павлова, дослідженням І. М. Сеченова, В. М. Бехтерева, коли під поведінкою людини розумілася її взаємодія з соціальним середовищем.

Поведінка у довідковій літературі визначається як сукупність дій, вчинків, способів життя; реакція організму на будь-яке подразнення; функціонування автоматичних пристроїв [1, с. 992].

Злочинна поведінка може бути визначена як система взаємопов'язаних реакцій психофізіологічного характеру з боку суб'єкта в період вчинення злочину, послідовність (хід) його дій, особливо-

сті злочинної діяльності (функціонування), детерміновані як психофізіологічними особливостями суб'єкта, так і особливостями зовнішнього характеру, що склалися на даний момент [2, с. 72].

С. В. Лаврухін, відзначаючи, що «... змістовне поняття «поведінка злочинця» – спільний об'єкт пізнання наук кримінального права, кримінології та криміналістики» робить важливе для даного дослідження зауваження: «При аналізі механізму злочинної поведінки кримінологією в основному досліджується докримінальна поведінка майбутнього злочинця – мотивація злочину і планування злочинних дій». При цьому об'єктом вивчення кримінології виступає не будь-яка, а лише та злочинна поведінка, яка має відмінні від «норми» особливості [3, с. 86].

Під поведінкою, що відхиляється, розуміється така поведінка, яка не відповідає нормам конкретного мікросередовища і веде до порушення оптимального рівня психічного функціонування, порушення адаптації. Девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення) розглядається в юридичній, медичній та психологічній літературі як синонім категорії «відхилення». Під ним розуміється поведінка, що йде «врозріз з інституалізованими очікуваннями», «дії, що не відповідають заданим суспільством нормам і типам», «вчинки людей, що забороняються нормами права, моральності, правилами співіснування» [4, с. 6–7].

Найбільш розгорнутий і ретельний аналіз проблем соціальних відхилень здійснено в працях В. М. Кудрявцева, який розробив основи загальної теорії соціальних відхилень. На його думку, поняття «соціальне відхилення» і «девіація» мають на увазі одне і теж – відступ, відхід від вимог соціальної норми; а правомірну поведінку і протиправну поведінку слід розглядати не ізольовано, а як комплексну соціальну проблему. Він також вважає, що різновиди соціальних норм визначають і різні види соціальних відхилень – злочинність, аморальні прояви, соціальний паразитизм, алкоголізм, наркоманію та ін. Саме тому, правова поведінка також знаходиться в системі таких категорій, як моральна, професійна поведінка, і у зв'язку з цим, відіграє подібну названим категоріям пізнавальну та оціночну роль [5, с. 3].

Оцінка протиправної, в тому числі й злочинної поведінки, як соціальної поведінки, що відхиляється, носить беззаперечний характер у зв'язку з існуванням реальних норм відповідних галузей права. Категорія ж злочинної поведінки, що відхиляється, незважаючи на очевидний етимологічний зв'язок з поняттям «злочинна поведінка», навряд чи допускає автоматичне перенесення наведених раніше підходів до визначення девіантності як відхилення від норми, адже саме розуміння норми злочинної поведінки носить гіпотетичний характер. Навіть сама постановка питання про поняття, сутність і логіко-пізнавальне значення категорії злочинної поведінки, що відхиляється, уявляється далеко не безперечним і вимагає наукового обґрунтування. У першу чергу це пояснюється тим, що доволі розроблена в юридичній, особливо – в кримінологічній, літературі категорія «злочинна поведі-

нка» розуміється як різновид соціальних відхилень, як соціальна поведінка, що відхиляється.

Іншими словами, якщо злочинна поведінка є аномалією (деформацією, патологією тощо) поведінки соціальної, відхиленням від реальних соціальних норм, то злочинна поведінка, що відхиляється, при такому підході виступає як специфічна поведінкова аномалія – «аномалія у відхиленні», «аномалія в аномалії», девіація в поведінці, яка вже сама по собі розглядається як соціальна поведінка, що відхиляється. При цьому очевидно, що не всяка поведінка, що відхиляється, переростає в злочинну, так само, як не всяка злочинна поведінка є поведінкою, що відхиляється. Категорія «злочинна поведінка, що відхиляється» може бути оцінена як певна термінологічна новація.

В окремих роботах зустрічається поняття «клінічна характеристика аномальної кримінальної поведінки» [6, с. 11]. Дане поняття з тим або іншим ступенем смислової варіації досить широко застосовується в діловому спілкуванні суб'єктів кримінального переслідування. Крім того, ця категорія використовується або мається на увазі в наукових дослідженнях кримінологів, психологів, психіатрів і часто у зв'язку з відповідними профілактичними завданнями.

Основна наукова та практична значущість даної категорії лежить у сфері вирішення кримінологічних завдань, коли мова йде про злочинну поведінку, що відхиляється (в сенсі психофізіологічної діяльності), невстановленої особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, тобто про таку поведінку, яка і може бути об'єктом аналізу у процесі вивчення особи злочинця та її злочинної поведінки.

Наступний важливий для даного дослідження момент, на який необхідно звернути увагу, – це розбіжність понять «поведінка злочинця» і «злочинна поведінка». З точки зору авторів, перше з названих понять слід вважати більш об'ємним за своїми часовими характеристиками. Поведінка злочинця – це поведінка особи, яка вчинила злочин, не тільки в момент або в процесі вчинення злочину, але і в «дозлочинний» і «постзлочинний» періоди. Причому поведінка у «дозлочинний період», тобто докримінальна поведінка злочинця – також більш змістовна в інформаційному плані категорія, ніж кримінально-правове поняття часового проміжку, що складається зі стадій виникнення наміру, підготовки та замаху на злочин. Цей зовні суто теоретичний момент має принципове науково-методологічне значення для дослідження не тільки проблем запобігання злочинам, але і для вирішення завдань іншого характеру.

Використання системно-структурного методу в процесі кримінологічного дослідження тієї чи іншої категорії злочинів або ж феномена злочинності в цілому вимагає чіткого визначення смислового наповнення, структури і значення елементів, що виділяються.

Саме тому вже було констатовано розбіжність понять «поведінка злочинця» і «злочинна поведінка», причому першу дефіні-

цію можна розуміти як поведінку особи, яка вчинила конкретне суспільно небезпечне діяння, в період до, після і в момент вчинення злочину. Так само не можна не згадати і про певні розбіжності понять поведінки злочинця у момент вчинення злочину і поняття способу вчинення злочину. Сутністю останнього поняття є система цілеспрямованих дій для досягнення злочинного результату, в той час як перше поняття допускає більш широке тлумачення, наприклад, включає в себе різного роду прояви індивідуально-типологічних особливостей злочинця.

Проведене з даних позицій дослідження категорії злочинної поведінки (і злочинної поведінки, що відхиляється, в тому числі) допускає виділення декількох рівнів використання даного поняття. Найбільш оптимальним є підхід, за якого категорія злочинної поведінки (злочинної поведінки, що відхиляється) поділяється на:

1. Індивідуальну злочинну поведінку, тобто поведінку конкретного злочинця (у тому числі, особи з відхиленнями у психофізіологічній діяльності, що відбиваються на характері злочинної поведінки) – категорія, що має особливе значення з точки індивідуально-запобіжного впливу.

2. Злочинна поведінка, що притаманна для групи осіб, які володіють спільною для них відмінною ознакою (неповнолітні, жінки, рецидивісти, особи без певного місця проживання, особи з аномаліями психіки та ін.), – категорія, що має істотне значення для розробки заходів спеціально-кримінологічного характеру.

3. Злочинна поведінка, що притаманна для злочинів окремих видів і груп, – категорія, що має аналогічне з попередньою значення.

В останньому випадку розглянута дефініція в основному збігається з категорією способу вчинення злочину; у другому випадку, як уже зазначалося, поняття злочинної поведінки за часовими характеристиками ширше поняття способу вчинення злочину; в першому ж випадку мова йде про індивідуальні кримінальні психофізіологічні особливості конкретного суб'єкта. Таким чином, поведінка злочинця може бути розглянута і як система діяльнісних (спосіб вчинення злочину) і особистісних (особистість злочинця) інформаційних характеристик. При цьому, злочинна поведінка, що відхиляється, може розглядатися як якісно інший рівень такого соціального відхилення, як злочинна поведінка. Основною складовою злочинної поведінки, що відхиляється, є психофізіологічні особливості злочинця. Умови ж зовнішнього, у тому числі, соціального, середовища накладають «відбиток» на цю поведінку, заломлюючись в аномальній психіці суб'єкта злочину. Рівень такого заломлення визначається в основному характером і ступенем прояву відхилень у психіці.

Цей висновок підтримується і іншими дослідниками. Так, наприклад, Н. Г. Іванов вірно зауважує, що психічні аномалії, що досягають ступеня виражених психічних розладів, здатні детермінувати злочинну поведінку; психічні аномалії меншого ступеня вираженості і акцентуації характеру не завжди викликають деліквентну поведінку, проте у осіб, які страждають аномаліями

такого роду, відзначається менша стійкість відносно несприятливого впливу навколишнього середовища [7, с. 76].

Як вже зазначалося, вирішення питання про сутність категорії злочинної поведінки, що відхиляється, так чи інакше пов'язана з вирішенням проблем дихотомії «норма – аномалія» в психіці та поведінці злочинця. Кримінологічні аспекти проблеми «норми» в психіці вимагають спеціального дослідження. Також, слід зазначити, що підходи до вирішення названих проблем взаємопов'язані через комплексний науково-пізнавальний характер досліджуваних понять.

З точки зору вирішення суто прикладних завдань опису особливостей злочинної поведінки, що відхиляється, найбільш обґрунтованим є підхід з прийняттям негативних критеріїв. У цьому випадку передбачається, що сукупності симптомів відхилення у психіці (синдромальні особливості) окремого суб'єкта проявляються не тільки в його зовнішніх поведінкових ознаках, але і в процесі його злочинної і посткримінальної поведінки, а відсутність останніх визначає і відсутність кримінологічно значущих особливостей такого роду і в механізмі його злочинної поведінки.

Слід зауважити, що Б. С. Братусь, виступаючи проти всіх названих вище підходів до визначення дихотомії «норма-аномалія» в психіці, сам визнає, що незвичайні, такі, що відхиляються від звичного, акти поведінки легше спостерігати, виділити, ніж стерті форми поведінки звичайної. Описи аномального розвитку особистості представлені безсумнівно багатше, ніж описи розвитку нормального [8, с. 148].

Питання причин злочинної поведінки, що відхиляється, лежать в межах сфери наукового пізнання кримінологічної науки. Сам пошук безпосереднього зв'язку між психопатологічними і злочинними явищами, що проводиться впродовж досить тривалого періоду часу представниками різних галузей науки, являє собою цікаве і важливе в науковому та практичному сенсі завдання, а наявні на даний час результати таких досліджень – особливий інтерес для дослідників.

Розглянутий раніше підхід, за якого структура поведінки включає в себе зовнішню, фізичну і внутрішню, психічну сторону діяльності суб'єкта, цілком є прийнятним і для категорії злочинної поведінки, що відхиляється. При цьому, однак, не можна не звернути уваги на дуже істотну для категорії злочинної поведінки, що відхиляється, особливість – детермінованість зовнішнього (фізичного) поведінкового боку психофізіологічними особливостями суб'єкта. Стосовно категорії злочинної поведінки, що відхиляється, мова в даному контексті йде про детермінованість поведінкових реакцій суб'єкта його психофізіологічними відхиленнями. Чим викликані ці відхилення – питання медичного змісту. Це можуть бути причини органічного походження (наприклад, спадковість), психогенного характеру (наприклад, тривала стресова ситуація) тощо.

Крім того, не можна не враховувати і впливу зовнішнього, навколишнього середовища на особливості поведінкових реакцій злочинця, в тому числі і на можливий патологічний характер його реакцій. Однак в останньому випадку зовнішнє середовище (а точніше, ті чи інші аномалії цього середовища) впливає на характер злочинної поведінки, в тому числі і тієї, що відхиляється, через особливості психіки злочинця, по суті заломлюючись в цих особливостях.

Таким чином, злочинна поведінка, в першу чергу, детермінується особливостями психіки злочинця і є системою його взаємопов'язаних реакцій на умови зовнішнього середовища. При цьому особливості цієї реакції повністю залежать від психофізіологічних особливостей самого злочинця, в тому числі, і від характеру та ступеня вираженості можливих відхилень у його психіці. Іншими словами, психічні аномалії, що детермінують злочинну поведінку, в тому числі, й загострені деякими особливостями обстановки (погодю, наприклад) закономірно відображаються в цьому оточуючому середовищі через характер злочинної поведінки, що відхиляється.

Цей висновок так чи інакше знаходить своє підтвердження і в інших роботах. Так, Н. Г. Іванов зазначає: «Психіка, схильна до швидкого реагування на зміни клімату, може бути детермінантою злочинної поведінки ... дисбаланс сил збудження і гальмування, що впливає на вибір протиправної реакції ... можливий також і при соматичних захворюваннях ... Основною ж формою впливу соматичного захворювання на психіку людини є психогенія – важка психічна реакція особистості на хворобу та її наслідки ... Баланс сил збудження і гальмування може бути порушений і за таких тимчасових процесів, як стан вагітності, менструації, в результаті яких підвищується дратівливість, і т.п. Всі ці обставини, що впливають на поведінкові реакції, повинні враховуватися правозастосовником ... оскільки дисбаланс фізіологічної системи ускладнює можливості керувати своїми діями, а в деяких випадках і повною мірою усвідомлювати їх суспільну небезпеку ... погодні аномалії ... сприяють підвищенню або, навпаки, зниженню активності людської поведінки, що позначається і на стані злочинності ...» [7, с. 78–79].

Важливо звернути увагу і на той факт, що, незважаючи на взаємозв'язок проблеми біологічних і соціальних коренів злочинності та проблеми впливу відхилень у психіці на характер злочинної поведінки, що відхиляється, названі проблеми в гносеологічному плані – суть різнорівневі наукові проблеми. У першому випадку мова йде про проблему впливу психофізіологічних особливостей та соціальних умов зовнішнього середовища на виникнення соціального відхилення загалом (в даному випадку у вигляді злочинної поведінки). При цьому поведінка, що відхиляється, досліджується у зв'язку з існуванням нормативної (тої, що не відхиляється) поведінки, наявністю відповідних норм законослухняної поведінки.

У другому випадку мова йде про те, що акти поведінки, що відхиляються від звичного (у тому числі й злочинної поведінки) легше спостерігати, виділяти і на цій основі виити в кінцевому підсумку на практично значущі результати вивчення особи злочинця та його злочинної поведінки.

Підбиваючи підсумок викладеному, ще раз слід звернути увагу на суттєві для даного дослідження висновки про те, що:

– поведінка злочинця є загальним об'єктом пізнання таких наук, як кримінальне право, кримінологія, криміналістика, психологія, психіатрія;

– з функціональної точки зору поведінка злочинця – це динамічна система поведінкових актів до, в процесі та після вчинення злочину;

– поведінка злочинця детермінується зовнішніми (об'єктивними) і внутрішніми (суб'єктивними) факторами, в тому числі його аномальними, тобто тими, що відхиляються від норми, психофізіологічними особливостями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

2. Мужин Г. Н. Криминалистическое моделирование личности неустановленного преступника и его преступного поведения : научно-практ. пособие / Мужин Г. Н., Карабей О. Г., Исютин-Федотков Д. В. ; под ред. Г. Н. Мужина. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 208 с.

3. Лаврухин С. В. Поведение преступника как объект криминалистического моделирования / С. В. Лаврухин. – Саратов : Саратов. госуд. акад. права, 2006. – 388 с.

4. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1989. – 386 с.

5. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 288 с.

6. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследование преступлений / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – М. : Юристъ, 1996. – 336 с.

7. Иванов Н. Г. Уголовная ответственность лиц с аномалиями психики / Н. Г. Иванов // Государство и права. – 1997. – № 3. – С. 72–79.

8. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 304 с.

Статья посвящена анализу основных научных позиций и взглядов на категорию «преступное поведение». Сосредоточено внимание на междисциплинарном характере проблемы. Обоснованы дальнейшие направления научного поиска.

Ключевые слова: *преступное поведение, отклоняющееся поведение, норма, аномалии, патологии.*

This article is devoted to analysis the major scientific positions and views on the category of «criminal behavior». The attention is focused on the interdisciplinary nature of the problem. Further directions of scientific research in this sphere are substantiated.

Key words: *criminal behavior, deviant behavior, rule, anomalies, pathology.*

Стаття надійшла до редакції 15.10.2013